

A TALE OF TWO CITIES: MILÀ–BARCELONA, URBANISME ALS ANYS CINQUANTA– SEIXANTA DEL SEGLE XX

GASPAR JAÉN I URBAN e MARCO LUCCHINI

It was not the best of times, it was not the worst of times. In the 1950s and the 1960s, while Catalan culture tried to re-emerge from the disaster of war, architecture in Barcelona found a reference in the architecture of Milan to re-establish the interrupted modernism and Europeism. Contact among architects was continuous, and the design solutions were mutually enriching, producing a significant episode for European architecture. This article is part of a study in which the authors compare architectural works from the immense collection produced in these decades. The aim is to explore the relationship between town planning in Milan and Barcelona and its key role in the creation of the great modern metropolis. Between 1950 and 1960 Barcelonian architects, keen to create culture close to or belonging to the Grup R, had few occasions to be involved in urban design. In typological terms, more attention was given to building type than to urban type. However, in Milan the events related to the INA-House Plan meant that many parts of the city could be designed on the basis of rational culture. Models from the Modern Movement and from the principles of the Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna (CIAM) found a new synthesis within the social conditions and the building techniques, resulting in an interesting collection of new neighbourhoods that modified the urban landscape on the outskirts of both cities.

En aquest treball abordem la relació entre l'arquitectura i la planificació urbana que es donà a Milà i a Barcelona als anys cinquanta i seixanta del segle xx, tot considerant les causes històriques que aquests anys portaren a la definició de les estructures morfològiques d'ambdues ciutats, en els dos casos caracteritzades per la densificació del centre i per l'expansió de la perifèria. Els instruments utilitzats per a establir una lectura crítica de la ciutat es refereixen a l'evolució de l'ocupació territorial, a la noció de tipus, a les característiques dels teixits urbans amb els quals s'ocupa el territori i als canvis d'escala.

Des d'un punt de mira històric, els períodes urbanístics més significatius a Milà i a Barcelona han estat aquells en els quals es va consolidar l'estructura urbana sobre la qual es donaren les transformacions produïdes als anys cinquanta i seixanta. Es tractava de les àrees semicentrals, exteriors als nuclis històrics, on es concentrà l'arquitectura d'alta qualitat, i les perifèries “històriques”, conformades per fàbriques i per construccions residencials massives. L'evolució de l'ocupació territorial

i l'establiment de nous assentaments permet identificar els principals canvis d'escala que corresponen a una mutació de l'ordre de grandària de la ciutat (cfr. D'Alfonso 55).

A Barcelona es poden reconèixer aquests canvis d'escala en cinc moments històrics concrets: en primer lloc tenim el moment de transició entre la ciutat preindustrial i la ciutat moderna, esdevinguda al segle XIX, que vingué marcada per l'Exposició Universal del 1888 i pel Pla Cerdà; en segon lloc, el període entre 1905 i 1959, marcat per l'Exposició Internacional del 1929 i per la Guerra Civil; en tercer lloc, el creixement degut a la immigració entre 1950 i la fi del franquisme a meitat dels setanta; en quart lloc, el període de la restauració i la normalització del sistema democràtic espanyol entre 1975–1979 i 1992 (un període que es tancà amb el triomfal “renaixement” que suposaren les transformacions olímpiques), i ja, per fi, les noves transformacions dels anys dos mil, amb l'afirmació de l'escala de les tendències anteriors.

En aquest darrer apartat, el projecte per al Fòrum de les Cultures (2001–2004)¹ fou un “motor”, basat en un esdeveniment que induïx desenvolupament econòmic, que es convertí en catalitzador d'una colossal operació de transformació urbana. Fet i fet, el mateix disseny urbà presenta deformacions i transgressions que es poden interpretar com una representació de l'encontre entre tensions diverses: l'espai obert del Fòrum és una superfície que metafòricament replega un “magma” provinent de la Diagonal, de la qual constitueix la conclusió en direcció a la mar. El Fòrum formava part d'un tipus d'esdeveniments internacionals (com ho foren l'Exposició Internacional del 1929 i els Jocs Olímpics del 1992) pensats per a ser la locomotora de transformacions d'un abast molt més ample que el mateix esdeveniment.

Des d'un punt de mira territorial, el Fòrum assenyalà el pas de la simple successió d'escalas en progressió de grandària, a la multiescalaritat. La ciutat assumí una escala regional però, a la vegada, el desenvolupament es concentrà en pols de centralitat relativament continguts en les dimensions, però ben connectats amb el sistema de les xarxes de comunicació. Les inversions en el sistema d'infraestructures son complementàries al desenvolupament urbà perquè han modificat dràsticament la geografia de l'accessibilitat, tot fent que àrees abans perifèriques es converteixin en àrees centrals. Dins d'aquesta mateixa lògica, l'expansió de l'aeroport i del port són accions complementàries d'una sèrie de transformacions urbanes que tenen relació amb els confins naturals de la ciutat, val a dir, els dos rius (el Besòs al nord-est i el Llobregat al sud-oest), la serra de Collserola i la mar. Una de les intervencions més importants en relació amb el Fòrum, actualment en fase molt avançada, és la creació del barri 22@Barcelona, val a dir la reconversió de l'antiga zona productiva industrial de Poblenou (qualificada en el planejament anterior com a zona 22a, industrial, d'aquí el seu nou nom) en una àrea residencial amb

zones per al sector terciari avançat, tot modificant les activitats culturals, els teixits urbans i l'edificació preexistents.

A Milà, els salts d'escala es donaren lleugerament desfasats respecte als de Barcelona, però es correspongueren amb fenòmens anàlegs: la primera industrialització i el Pla Regulador Beruto el 1884; el període entre les dues guerres mundials, amb el Pla Pavia-Masera i el Pla Albertini, aprovats respectivament el 1912 i el 1934; la reconstrucció postbèl·lica; el boom econòmic dels anys seixanta i la consegüent onada immigratòria; la dispersió en l'ocupació de l'espai dels anys vuitanta i noranta, i, en fi, les transformacions relacionades amb els canvis d'ubicació de les indústries, deslocalitzades en molts cassos, que han sancionat una important frenada del creixement i un procés de transformació i de densificació de les àrees urbanes.

Tornant arrere, als inicis de la modernitat, a partir de la meitat del segle XIX, amb els plans urbanístics d'Ildefons Cerdà (1859) i de Cesare Beruto (1884–1887), tant Barcelona com Milà es convertiren en ciutats industrials. Aquesta transformació comportà no només que se superés el límit establert (i representat de forma física i material, i també legal) per les muralles — una cotilla més que sufocant, com s'ha repetit sovint, en el cas de la capital catalana — sinó que es donés un salt d'escala cap a un nou ordre de grandària coherent amb les necessitats funcionals i representatives de l'economia capitalista.

En el cas de Catalunya, segons Garcia Espuche, les primeres transformacions radicals per a la modernització s'havien donat ja molt prematurament, entre 1550 i 1640, en fixar-s'hi unes relacions estables entre la nació i la capital, i produir-s'hi una especialització econòmica i demogràfica del territori català que arribaria amb pocs canvis fins el segle XIX i que faria possible la gran espenta demogràfica, econòmica, cultural i política d'aquest segle:

Una sèrie de pobles i ciutats pròxims a l'àrea de Barcelona absorbiren un gran nombre d'activitats i començaren a crear el caràcter metropolità de la capital, que assumí, des de llavors, unes funcions cada vegada més terciàries i més especialitzades en el comandament polític i econòmic. En el context de descentralització, especialització territorial, millora de les comunicacions i augment dels intercanvis és on cal situar el paper de Barcelona com a cap d'un país cada vegada més integrat. (Garcia Espuche, citat en Bohigas 90)

Un aspecte imprescindible per a aquesta assumpció territorial moderna, que troba un paral·lel en el cas de Milà, fou l'establiment d'una continuïtat formal i simbòlica en la subàrea central mitjançant l'agregació administrativa dels municipis pròxims a la capital. Milà era una de les ciutats europees on encara no s'havia resolt, a començament del vuit-cents, el tema de les diferències juridicoadministratives de les diverses parts del territori urbà. Per tant, la no-incorporació al municipi dels raval immediats a la ciutat, encara amb una administració política diferent,

els “Corpi Santi” (que no fou plantejada fins els anys 1862 i 1864) fou una de les primeres traves urbanístiques que la ciutat hagué de superar per poder formular un document de planejament unitari. Segons Carozzi, el problema de la unitat administrativa suscità en l'àmbit urbà conflictes entre comerciants, industrials, empresaris agraris i empresaris immobiliaris, ja que els interessos defensats per cadascun d'ells eren divergents. Aquesta unificació també suscità preocupació y tensions en els barris perifèrics en fase de formació, ja que els habitants de la circumval·lació exterior eren una població amb ingressos baixos que temia que, amb l'ampliació dels límits d'arbitris municipals augmentessin els preus dels aliments i del lloguer dels habitatges. Tanmateix no fou fins que es va annexionar aquesta àrea el 1873 que es van crear les condicions “territorials” per a la confecció del pla urbanístic de Milà del 1884 (Carozzi 137–46).

Una situació semblant es produí a Barcelona amb els nuclis urbans del Pla on, com assenyala Torres, en no coincidir la creixent integració econòmica i territorial amb la unificació dels respectius termes municipals, s'originaren nombrosos conflictes, especialment pel que fa a la fiscalitat i a l'execució de l'Eixample, que hagué de ser intermunicipal. Aquests conflictes feren que el 1897 el govern central decretés la integració dels termes de les poblacions del Pla en l'Ajuntament de Barcelona. Una de les principals finalitats d'aquesta mesura fou la unificació dels diferents sistemes fiscals, ja que anteriorment els impostos eren habitualment més baixos en els pobles dels voltants que en la capital. Tanmateix, les conseqüències afectaren els serveis i l'edificació, ja que s'hi hagueren d'estendre els primers als pobles veïns i les condicions d'edificació s'igualaren arreu (Torres et al. 86). Així s'integraren a Barcelona i passaren a ser districtes d'una mateixa ciutat Sants, les Corts, Sant Gervasi, Gràcia, Sant Martí i Sant Andreu (1897), Horta (1903) i Sarrià (1921).

Amb aquests processos, Barcelona assumí ràpidament una dimensió territorial, i en l'ordre urbanístic la repetició virtualment “infinita” del mòdul quadriculat de l'Eixample feu que el teixit urbà fos commensurable amb l'escala del territori. La ciutat, encara que entesa com una totalitat, presentava un ordre de grandària capaç de dialogar amb el pla de Barcelona i amb els seus limitis naturals, com ja hem dit, els rius Besós i Llobregat, la mar i l'orografia accidentada i boscosa de la Serra de Collserola.

Si considerem la ruptura de l'illa de cases i la introducció de l'edificació a base de blocs oberts com una fenomenologia de la modernitat, és evident que l'Eixample de Barcelona és realment modern. El projecte de Cerdà, respecte als plans d'urbanisme europeus contemporanis, canvià radicalment la concepció de l'espai urbà, el qual passà a ser pensat com una *res extensa*, impostada sobre una malla quadriculada homogènia d'illes d'edificació de 113 × 113 metres, edificades amb dos blocs oberts paral·lels; aquesta elecció anticipava, així mateix, una disposició

oberta de l'espai, antitètica al bloc tancat habitual a les ciutats europees, uns blocs tancats que com a molt es perforaven aleatòriament per poder construir a l'interior de les illes (recordem els cassos de Berlin, Viena i Sant Petersburg). A Barcelona les jerarquies venien definides per una estructura viària a major escala — la Diagonal, la Gran Via, l'avinguda de la Meridiana i el Paral·lel — i per una altra estructura a menor escala, constituïda per la retícula isòtropa i modular de les illes. L'Eixample presentava així dos ordres de grandària: un homogeni i a gran escala que establia la “forma urbis” general, permetent considerar la ciutat com un tot i anticipant la “Grosstadt”, i un altre ordre, podem dir heterogeni, a una escala microurbana i arquitectònica, on es concretaven les diferències arquitecturals. Així, cada edifici podria ser divers dels altres sense afectar la coherència general de la implantació: per exemple, l'edifici en el carrer del Rosselló (1964–1966) de l'arquitecte Emili Donato, que ocupa una parcel·la estretíssima d'uns 12 metres d'ample, es pot comparar amb el complex terciari i comercial de L'Illa Diagonal (1986–1994), dels arquitectes Rafael Moneo i Manuel de Solà-Morales, que s'estén, en canvi, sobre tres illes, amb una llargària superior als 360 metres. I es poden comparar perquè ambdues edificacions són congruents amb un mínim comú denominador representat per l'illa de l'Eixample. L'homogeneïtat d'aquesta determina també la seua enorme flexibilitat, en ser capaç fins i tot d'arribar a absorbir modalitats desordenades d'ocupació del sòl de terra produïdes per la parcel·lació salvatge, com narra amb extrema agudesesa Eduardo Mendoza en el magnífic retrat de Barcelona que és la novel·la *La ciudad de los prodigios*:

D'aquesta manera l'especulació seguia sempre el mateix patró: algú comprava el major numero possible de parcel·les en una zona que considerava propícia i construïa en una d'aquestes parcel·les un edifici d'habitatges, dos com a màxim; després esperava que tots aquests habitatges estiguessin venuts i ocupats pels nous propietaris; aleshores posava a la venda la resta de les parcel·les a un preu molt superior al que havia tingut que pagar per elles. Els nous propietaris d'aquestes parcel·les, com havien pagat per elles un preu molt superior al valor original, es rescabaven de la pèrdua mitjançant un sistema que consistia en el següent: dividien cada parcel·la en dues meitats, edificaven en una de les meitats i venien l'altra meitat al preu que havien pagat per les dues meitats juntes. Com és natural, el que comprava aquesta segona meitat actuava de la mateixa manera, val a dir, dividint-la per la meitat; i així successivament. (Mendoza 184)

Aquesta mateixa pressió especulativa dels propietaris del sòl de terra comportà també, com és sobradament conegut, la construcció dels quatre costats de les illes de l'Eixample amb pantalles edificades d'una gran profunditat, la qual cosa tingué com a conseqüència arribar a una notable densitat edilícia i demogràfica.

Hi ha estudiosos que han observat que el Pla Cerdà, a més de tenir una base fonamentalment científica, representà la supremacia de la “lògica funcional” sobre

la “composició formal” (Gravagnuolo 38); però la forma no es troba subordinada a la funció sinó, en tot cas, a la raó. Cerdà fa servir un sistema rigorós, com un algoritme matemàtic, però això no vol dir que en el projecte no s’hagués plantejat problemes de forma, encara que aquests es trobin subordinats a la raó o, més ben dit, a la “racionalitat econòmica” (Garzena),² ja que Barcelona és una de les ciutats mediterrànies on l’expansió urbana s’ha concebut com una manera de sostenir i fins i tot potenciar el liberalisme econòmic.

L’illa de cases, a més de ser la unitat de base per a construir una pantalla construïda contínua, assumí un paper com a “interviu”, on la relació entre els xamfrans constitueix l’autèntica espacialitat de l’Eixample (M. Solà-Morales). Un dels principals punts de força del Pla Cerdà es troba justament aquí: un espai originàriament pensat per a una comesa funcional, ço és permetre l’encreuament dels carrers, es convertí en el context que contribuï a donar sentit a la forma arquitectònica.

El salt d’escala que es produí a Milà fou més lent i menys identificable amb un únic projecte de pla urbanístic, que a Barcelona. Es tractà, al contrari, d’un procés continuat que es va iniciar amb el Pla Beruto (1884–1887) i es continuà amb el Pla Pavia-Masera (1912) i el Pla Albertini (1934), desenvolupat només d’una forma parcial. A Milà no s’hi percep un veritable fenomen de ruptura en el creixement urbà, sinó més bé una constant dilatació de l’estructura urbana, tot forçant l’expansió sobre un esquema radial i anular, conceptualment semblant al de la ciutat medieval. Aquest tipus de creixement resulta summament pernicios quan el confrontem amb els fets resultants de la història i de la identitat urbana. Així, els projectes de transformació anteriors i posteriors al Pla Beruto, pel que fa a les àrees centrals, separaren els monuments del teixit històric que els embolcallava, mentre que a les àrees perifèriques la parcel·lació es presentà com una sèrie d’episodis sense coordinació entre si als quals els plans reguladors tendiren a adequar-se, sense intentar modificar-los.

Mancava una visió complexa, total, de la ciutat en conjunt, com s’evidencia, per exemple, en la incapacitat de donar continuïtat a les geometries més antigues (que es remunten a la ciutat romana) i al complex sistema hidràulic, debilitat i posteriorment mutilat pel feixisme. Si a les àrees semicentrals el Pla Beruto aconseguí establir una relació adequada entre els volums construïts i l’espai obert, de manera que s’hi poguessin donar situacions d’urbanitat, a les zones externes, la ciutat perdé el control dels seus propis límits, tot conformant-se com una perifèria desordenada i fragmentària.

El segon salt d’escala de Barcelona es donà al llarg de la primera meitat del nou-cents i vingué caracteritzat per les dues dictadures (de Miguel Primo de Rivera i de Francisco Franco Bahamonde), tot estenent-se fins els anys seixanta del segle xx. Es tractava d’una expansió més desordenada i confusa que la del vuit-cents.

Les premisses es contenien en el Pla Jaussely (1905), que augmentà la dimensió de la ciutat a canvi d'una notable regressió cultural en la projecció del document. El teixit de les illes de cases, de façana continua, s'estructurà sobre un sistema, parcialment polar, d'eixos viaris. La concepció urbana era "qualitativa" i ja no "quantitativa", com ho era al Pla Cerdà: la ciutat es definia mitjançant centres, eixos perspectivistes, límits i figures monumentals, etc. que introduïen diferències morfològiques a escala urbanística, mentre que Cerdà, com hem vist, establí una trama potencialment extensible fins a l'infinit i sobre aquesta trama, a posteriori, s'introduïen diferències a escala arquitectònica.

L'expansió real de Barcelona envers l'extraradi es trobava influïda més pel pensament de Léon Jaussely que pel de Cerdà. Fet i fet, el creixement de la ciutat durant el primer quart del segle xx es basà en el Pla d'Enllaços de Barcelona Ciutat (1917), de Pere Falques, de Ferran Romeu i d'Ezequiel Porcel, amb el fracàs del qual, degut a pressions dels propietaris del sòl de terra, es diluí "la possibilitat d'un urbanisme modern, recolzat en poders municipals forts" (Torres et al. 235). Des d'un punt de mira disciplinar, aquest document estava àmpliament inspirat en els treballs de l'urbanista francès, del qual no deixava de ser una actualització parcial. Així, el creixement urbà es resolia mitjançant el fagocitament dels suburbis, gràcies a la prolongació d'alguns traçats viaris preexistents que connectaven històricament la ciutat amb el territori, com la via Júlia i l'avinguda de la Meridiana al nord, o fins i tot els eixos majors de l'Eixample Cerdà, la Diagonal i la Gran Via. Es tractava d'una expansió en taca d'oli, amb una gran llibertat de maniobra per a l'especulació immobiliària, però que creava molt poca urbanitat, ja que s'intentava controlar la proliferació d'allò construït mitjançant la disposició d'anells viaris — les rondes — i el farciment progressiu dels espais buits intermedis. Es tractava d'un procés anàleg al que es donà a Milà entre les dues guerres mundials. Fet i fet, les tres rondes previstes per Jaussely, ço és la Circumval·lació de la Indústria, el Passeig de Ronda i el Passeig Rural, es troben conceptualment molt pròximes als anells de circumval·lació previstos a Milà pel Pla Beruto i pel Pla Pavia-Masera.

Una vegada transcorreguts els anys quaranta, amb l'obertura parcial al món exterior del règim franquista i amb el desenvolupament econòmic, Barcelona reprengué el creixement urbà, sobretot gràcies a un saldo migratori molt sostingut que estava en funció de l'obertura de nous establiments industrials en la perifèria urbana barcelonina i de la disponibilitat de mà d'obra procedent d'altres regions espanyoles. El nou ordre de grandària es degué no sols a una major extensió de la superfície construïda, sinó també a un augment de la densitat edificada i a una major complexitat de la trama d'infraestructures i de les relacions urbanes. El desenvolupament ciutadà es donà de dues maneres: per substitució dels edificis en el teixit urbà ja consolidat, com l'Eixample o la "perifèria històrica", i també per expansió en les àrees suburbanes segons models de baixa o d'alta densitat.

A l'inici dels anys cinquanta, Barcelona apareixia clarament organitzada en distintes parts, barris diferents o fins i tot els antics nuclis de població: la Ciutat Vella, l'Eixample, Pedralbes-Sarrià, Sant Gervasi, Gràcia, Sant Martí-Sant Andreu, i també la zona de Montjuïc i l'àrea portuària. En el cosit de totes aquestes àrees hi havia multitud de problemes sense resoldre: la plaça d'Espanya, construïda per a l'Exposició Universal del 1929, a la qual hi donava accés, unia de forma dèbil i desmaniotada l'extensió urbana edificada cap al sud; la plaça de les Glòries Catalanes romanien com un nus espacialment ambigu al nord; la relació de la ciutat amb la mar continuava sent difícil, malgrat que el Pla Macià de la Generalitat republicana, abans del 1936, ja havia vist en el litoral una potencialitat estratègica de primer ordre, amb capacitat per a crear-hi una nova centralitat, etc.

En l'àmbit de l'Eixample, les modificacions més rellevants tingueren a veure amb la Diagonal (aleshores anomenada "avenida del Generalísimo"), el paper definitiu d'eix estructurador urbà de la qual es consolidà els anys cinquanta, en gran mesura gràcies a la celebració del Congrés Eucarístic Internacional del 1952 que el Vaticà decidí que tingués lloc a Barcelona. La part oest de la Diagonal, anomenada "alta" o "de ponent", assumí definitivament un caràcter d'alt *standing*, amb la consegüent bona consideració social i econòmica, mercès a l'eliminació de les zones de barraques existents el 1952 amb motiu dels actes centrals de l'esmentat Congrés Eucarístic (ja amb un gran altar "modern" dissenyat per l'arquitecte municipal Josep Soteras, per a celebrar-hi les misses multitudinàries) i a la posterior construcció de la ciutat universitària i de diversos equipaments esportius, especialment l'altament simbòlic estadi Nou Camp (1954–1957) per al Club de Futbol Barcelona, projectat pels arquitectes Francesc Mitjans, Josep Soteras i García Barbón (recordem que el Barça s'ha definit sempre com un equip que és "més que un club", tot fent referència a la seua vocació ciutadana i catalanista, la qual cosa permeté aquesta supèrbia edificació, encara en temps de penúria monetària). En canvi, la part oposada de la Diagonal, cap al riu Besòs i cap a la mar, definida com sector de "llevant", es destinà a la residència de baix cost i a la indústria, a més d'haver estat ocupada fins a la mateixa platja, durant una gran part del segle XX, per un important nucli de barraques. Així, la Diagonal representà, durant un temps, un terreny de confrontació per a diverses idees de ciutat, però quedà, tanmateix, incompleta fins al segle XXI en direcció a la mar i a la desembocadura del Besòs. Fet i fet, aquesta part de la ciutat, com ja hem vist, no ha estat objecte de transformació fins a dates molt recents, a partir del 2004, amb el Fòrum de les Cultures i amb el barri 22@Barcelona.

Tornant arrere en el temps, la velocitat de les noves expansions, com a conseqüència de les inversions econòmiques, dirigides fonamentalment pel govern espanyol, culminà amb l'elaboració d'un pla d'urbanisme a escala metropolitana, el Pla Comarcal, "el primer pla metropolità d'Espanya" en paraules de Ribas Piera

(cit. en Terán 284). La causa primera que impulsà aquests anys el planejament urbanístic de la Barcelona en expansió fou la indústria, les noves indústries que devien instal·lar-se a la ciutat tot seguint les directrius del règim. I les necessitats de la indústria (sòl de terra abundant per a les fàbriques i per als grans barris-dormitori on s'hauria de reproduir la força de treball) era allò que es trobava a la base del pla (Segura 25). En efecte, a la base del planejament comarcal trobem la decisió del govern espanyol de reindustrialitzar Barcelona, per a la qual cosa una de les peces clau fou la promoció de la instal·lació de la fàbrica d'automòbils SEAT per l'Institut Nacional d'Indústria (INI) en la Zona Franca (efectiva el 1954), procés per al que s'haurien de redactar els documents urbanístics necessaris per donar cobertura legal a l'operació.

Ja el 1945 s'havia constituït la Comissió Provincial d'Ordenació Urbana de Barcelona i el 1947 s'aprovà el Reglament que regulava llurs activitats; entre aquestes es trobava la redacció d'un pla d'ordenació que regulés les transformacions territorials. El 1950, en una exposició organitzada al Saló del Tinell, s'hi feren públics els treballs de documentació del Pla d'Ordenació de Barcelona i la seua zona d'influència, i també del Pla d'Ordenació de la província de Barcelona³ (dos plans d'urbanisme presentats com a documents complementaris), juntament amb una gran quantitat de projectes municipals d'infraestructures urbanes: vies d'accés a la ciutat, carrers i carreteres, ferrocarrils i línies de metro, transport públic, túnels, clavegueram, pavimentats, jardins, restauració de monuments, etc. (Baldrich; Soterias). Aquesta magna exposició, promoguda conjuntament pel Govern Civil de la Província i per l'Ajuntament de Barcelona, venia a celebrar la Diada Mundial de l'Urbanisme, sota un lema que ja tenia clares ressonàncies modernes: “Sol, aire, vegetació”. Al panell de benvinguda, situat al vestíbul d'ingrés, s'ampliava la desiderata, com es pot veure a fotografies d'època publicades a la revista *Cuadernos*: “Propugnem que la vegetació benefactora penetri en les nostres ciutats tot restablint-ne l'equilibri entre allò artificial i la natura. Que l'aire i el sol arriben a les llars i tornen sa l'ambient i aporten alegria al viure” (Soterias 2, fotografia).

Segura ha fet una interessant lectura del gran plànol informatiu a escala 1/5.000 que s'exposà en aquella ocasió i on s'indicaven els usos del sòl que es donaven a la ciutat, tot destacant l'existència d'una gran franja central des de la serra fins a la mar amb un ús residencial, dues bandes laterals paral·leles que combinaven ús residencial i ús industrial, i dues bandes extremes d'ús agrícola, a la vora dels rius Besós i Llobregat (zones del Bon Pastor i Zona Franca, respectivament; aquesta darrera, a més, estratègicament situada vora el port), que serien les que es convertirien predominantment en nou sòl de terra industrial i residencial mitjançant l'oportuna zonificació. Ambdues zones es trobaven connectades per la Gran Via (aleshores dedicada a José Antonio Primo de Rivera) i eren encara zones majoritàriament agrícoles, però on ja hi havia nuclis residencials aïllats construïts

cap al 1929: els grups de cases barates de Can Tunis a l'oest, i els del Bon Pastor (anomenat aleshores de Milans del Bosch) i del Baró de Viver a l'est; hi havia també enclavaments fabrils (indústries químiques, ceràmiques i metal·lúrgiques) que en algun cas havien estat bombardejades durant la guerra (Segura 26).

Amb la zonificació, concepte ben conegut i ja ben vist, també abundantment utilitzat, pels urbanistes del regim franquista a Madrid (Muguruza,⁴ Bidagor,⁵ Cort,⁶ Alomar, etc.) i que la Carta d'Atenes havia fet seu el 1933, es reprenia una part del discurs avantguardista del Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània (GATCPAC), publicat en forma d'editorial en el número 5 de la revista AC (gener-març 1932) ("Editorial" 15).⁷ S'hi proclamava que la ciutat era un "ens dotat de vida" i que, per tant, devia estar formada per òrgans ordenats segons la seua funció: zones d'habitació, zones de producció i zones d'oci (a l'article de la revista AC es feia servir el terme "repòs"), connectades mitjançant vials que absorbissin la circulació i que establissin les connexions imprescindibles entre les diferents zones (Segura 19–25). L'urbanisme espanyol, com diem, reprengué d'immediat, ja als anys quaranta, aquest concepte (que funcionà a bastament arreu d'Europa immediatament després del final de la Segona Guerra Mundial com una de les bases disciplinàries de la reconstrucció de les ciutats) i el mantingué operatiu al llarg de tota l'etapa franquista. En aquella exposició del dia de l'urbanisme del 1950 a Barcelona, els termes utilitzats per a les tres funcions urbanes bàsiques eren "vivienda", "industria" i "recreo" (Soteras 2, fotografia).

Amb motiu de la presentació pública al Saló del Tinell dels treballs dels dos plans d'ordenació urbana que hem anat comentant, José Soteras i Manuel Baldrich escriviren dos articles a la revista del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, on s'assenyalava la perniciosa amalgama d'usos provocats per una zonificació natural que s'havia desenvolupat espontàniament, ja que els "eixamples han crescut de forma inorgànica, sense la previsió necessària de centres cívics disposats com a focus singulars dels sectors, barris i demés unitats urbanes de diferent grau en els quals la ciutat ha de ser organitzada". Aquesta situació caòtica es donava tant a Barcelona i la seua àrea d'influència com als nuclis urbans de la província, i tant Soteras com Baldrich denigraven el desordre funcional i la confusió d'usos consegüent, tot proclamant la necessitat d'un ordre, val a dir d'una zonificació clara i eficaç (Soteras; Baldrich). Es feia una incidència especial en la qüestió de l'habitatge, el qual havia de ser "saludable, còmode i alegre [...] sense les molèsties que la barreja amb els usos industrials produeix en determinats sectors de la ciutat." La separació de les zones de treball i d'habitatge i la disposició de grans zones verdes d'esbargiment eren, per tant, una de les claus del planejament (Soteras 10), però, encara que com efecte secundari no desitjat, foren també una incessant font de conflictes i de malviures els vint anys posteriors.

El Pla d'Ordenació de Barcelona i la seua àrea d'influència s'aprovà mitjançant una llei, la Llei sobre Ordenació Urbana de Barcelona i la seua Comarca, promulgada el 3 de desembre de 1953. Aquest important (i útil) document urbanístic, conegut com a Pla Comarcal de Barcelona, fou redactat sota la direcció de l'arquitecte en cap de l'Oficina d'Estudis de l'Ajuntament, l'esmentat José Soteras Mauri, omnipresent en l'urbanisme i l'arquitectura barcelonins d'aquestes dècades, com veiem, i comptà amb l'assessorament directe de Pedro Bidagor, màxim ideòleg de l'urbanisme espanyol després de la mort de Muguruza, com ja hem dit. El pla es estava format per tres documents fonamentals: una important Memòria, unes Normes i un Plànol de Zonificació. El 1954, el Reglament desenvolupà la Llei del Pla. L'àmbit territorial comprenia vint-i-set municipis de l'àrea metropolitana als quals se'ls concedia una significativa autonomia en la planificació, executada mitjançant plans parcials, tot seguint un plantejament de "creixement nuclear" (una idea ja desenvolupada per César Cort el 1932 en les propostes urbanes per a Múrcia) amb la finalitat d'"evitar l'extensió il·limitada de la metròpoli i l'absorció per aquesta de les poblacions satèl·lit que, pel contrari, s'hauran de desenvolupar com a nuclis independents, amb el seu caràcter propi". Aquest objectiu, no del tot aliè al ruralisme del període autàrquic del règim franquista, era conseqüent amb la consideració de la ciutat "com un organisme viu, que com a tal creix i es desenvolupa i, arribat el moment de la seua maduresa, es reproduïx, tot constituint nous elements a ressemblança del que procedeix"; ben entès, però, que sense que s'arribés mai a "formar una immensa ciutat que, com a quimèrica Mesopotàmia, constitueixi un cos amorf, màquina de viure, i on els seus habitants no serien sinó esclaus de la seua pròpia grandesa", ja que s'havia de considerar que "la vida és més humana i el contacte amb la naturalesa més perfecte a les aldees i a les petites poblacions que a les grans ciutats" (cit. en Terán 281–83). S'evitava així també integrar més municipis perifèrics en la ciutat de Barcelona i mantenir la distància demogràfica entre Barcelona i Madrid (on sí que es continuà la integració de nuclis perifèrics per tal de fomentar-ne el caràcter de capital d'Espanya).

En tot cas, els objectius implícits del pla eren adaptar el creixement de la ciutat a les condicions del territori, tot imprimint-ne un ordre suficientment elàstic com per a mantenir-hi la identitat dels diversos nuclis urbans existents, absorbits per la perifèria, i garantir una localització equilibrada i descentralitzada de les activitats productives, tot això sense "limitar el creixement" ni evitar "l'establiment de noves indústries" ni "prohibir l'edificació", ja que el pla devia ser generós en les qualificacions de sòl urbà per tal com preveia, en l'horitzó de cinquanta anys, quatre milions d'habitants a l'àrea metropolitana, 3.200.000 dels quals correspondrien a Barcelona (Terán 284; Font). I mentre que el planejament municipal identificava l'illa compacta i tancada com a unitat fonamental per a l'edificació, amb una regressió evident respecte al Pla Macià de l'etapa republicana,

i el mateix passava el 1950 amb els projectes per a l'oest de la Diagonal⁸ (Soteras 11, dibuixos i fotografies) a partir del 1953, amb el Pla Comarcal i els plans parcials que el desenvolupaven, es tornaren a reafirmar els models d'ocupació que feien servir l'edificació en blocs oberts, d'arrel racionalista, i que serien la base per als grans polígons d'habitatges posteriors (Busquets 21).

Els instruments utilitzats per a la planificació executiva foren plans parcials de caràcter especulatiu, basats, com diem, en la zonificació (en el plànol corresponent s'inclogueren fins 39 classes diferents d'usos del sòl, amb la qual cosa s'introduí no poca confusió de nomenclatures i de reglamentacions). Amb els plans parcials es tendia a incentivar les rendes fundiàries més enllà dels límits previstos, en recórrer a transformacions basades en la densificació o la substitució dels teixits urbans existents, més que en executar la coordinació que hauria estat necessària en l'ocupació territorial. El fort creixement que s'havia produït ja en la segona meitat dels anys cinquanta provocà aviat l'obsolescència del Pla Comarcal del 1953. A aquesta situació el Ministerio de la Vivienda respongué, des de meitat dels anys seixanta, amb la revisió del pla, tot elaborant el Pla Director de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (1965–1968). Com veiem, l'objectiu del planejament a gran escala ja no era “l'àrea d'influència” utilitzada prèviament, sinó “la regió” i, sobretot, l'àrea metropolitana. Aquest àmbit supramunicipal, summament útil i funcional, tant per al planejament territorial com per a la mancomunitat de serveis bàsics i d'infraestructures, es mantingué plenament operatiu fins que fou eliminat de soca-rel pel govern conservador de la Generalitat de Catalunya, presidit per Jordi Pujol, temorós de la competència politicoelectoral que li podia fer (i que, de fet, li feia) l'ajuntament socialista, amb el carismàtic Pasqual Maragall (nét, com és sabut del poeta Joan Maragall) com a alcalde, en la direcció de l'entitat metropolitana.⁹

Tanmateix, qualsevol pla a la Barcelona dels anys cinquanta i seixanta es devia plegar a la política extremadament favorable a l'especulació immobiliària de l'alcalde José Porcioles, el mandat del qual, tan estès en el temps (1957–1973) com qüestionat des de tots els àmbits culturals i polítics d'oposició, tingué importants i nombrosos efectes negatius sobre la conformació de la ciutat, que es convertí en un producte de l'anomenat “porciolisme”.¹⁰

En l'àmbit de la Carta Municipal del 1960, amb prerrogatives de programació urbanística, econòmica i de gestió, es va definir el Pla Barcelona 2000, els objectius del qual se situaven en l'augment del sector terciari en les àrees centrals i en l'execució d'un dens sistema urbà d'infraestructures viàries, però sense que les seues previsions fossin coherents amb el model de la ciutat regió, que era una de les referències teòriques del pla director.

Sota el mandat de l'alcalde Porcioles, a més d'una sèrie d'operacions de modernització infraestructural, es donà un considerable augment de la densitat edificable, conseqüència de l'increment de les operacions immobiliàries privades,

però sense que hi hagués cap compensació en termes d'espais i de serveis públics. Els mecanismes d'actuació més habituals foren els plans parcials o especials, aplicats a extensos sectors urbans. En la confrontació amb alguns d'aquests plans hi hagué una ferma oposició per part de l'anomenat Moviment Social Urbà, que assumí el doble paper d'agent crític d'oposició a la política urbanística i d'oposició política a la dictadura. En el sector marítim nord-oriental, s'hi donà un dels cassos més significatius de projecte de remodelació urbana, el Pla de la Ribera, una operació especulativa que fou paralitzada al davant de l'elevada quantitat de recursos. La victòria per part de la població i la consegüent retirada del projecte va permetre que quan es van reprendre els treballs anteriors i posteriors als Jocs Olímpics del 1992, es pogués efectuar l'obertura de Barcelona cap a la mar, amb els coneguts resultats d'altíssim nivell arquitectònic i urbanístic aconseguits, i amb uns objectius ciutadans radicalment oposats als plantejats sota el franquisme.

Per la seua banda, el Milà dels anys cinquanta i seixanta fou el resultat de les profundes transformacions iniciades en la segona postguerra amb la Reconstrucció d'Itàlia. Les vicissituds polítiques immediates al final de la guerra semblaven afavorir una renovació profunda que seria possible gràcies a la innovadora Llei Urbanística del 1942 (notem que es tractava d'una llei promulgada tres anys abans del final de la guerra), la qual modificà l'instrument del Pla Regulador, afegint-li l'adjectiu "General", i l'articulà en un Pla Director que s'hauria de fer efectiu mitjançant Plans Parciais, executats per la seua banda mitjançant l'expropiació per utilitat pública. Es tractava, evidentment, d'una innovació d'abast extraordinari, potencialment capaç de controlar de forma efectiva les distorsions dels beneficis immobiliaris. També la situació política semblava favorable: la Junta Municipal, després de les eleccions del 1946, era decididament progressista i implicava les forces intel·lectuals més dinàmiques de la ciutat; fet i fet s'arribà a proclamar un concurs per a un nou Pla Regulador.

D'entre les propostes presentades a aquest concurs, la més rellevant fou el Pla AR, elaborat pels arquitectes racionalistes més importants del moment actius a Milà, ço és Albini, Bottoni, Gardella, Mucchi, Peressutti, Putelli i Rogers. El Pla AR, amb una gran energia, plantejava profundes modificacions en l'estructura urbana: l'esquema radioconcèntric i polar se substituïa per dos eixos equipats amb serveis, orientats respectivament cap al nord-oest / sud-est i nord-est /sud-oest, els quals es creuaven en les proximitats de l'Arco della Pace. Aquests dos eixos, inspirats en una lògica no gaire llunyana a la del cardo i el decumanus de les ciutats de la Roma antiga, penetraven en el territori, fins vincular-se i unir-se a les autovies. Per altra banda, a nivell urbà, aquests eixos es trobaven integrats per un sistema destinat a la mobilitat que s'organitzava mitjançant vies tangencials, ferrocarril metropolità, tramvies i canals navegables. El centre es feia menys dens i es destinava a residència i a funcions culturals, mentre que els llocs de clara

centralitat i de forta atracció es distribuïen al llarg dels eixos equipats. En lloc de disposar les masses edificades de la forma més convenient per a la consecució d'elevats beneficis immobiliaris, el Pla AR es plantejava el control del creixement a través d'un sistema policèntric, i el desenvolupament de les relacions entre el nucli urbà de Milà i un sistema més complex a escala regional.

Però amb les eleccions del 1948 es produí una regressió: la Llei Urbanística del 1942 fou ignorada sistemàticament mentre que el projecte d'un nou Pla Regulador General es desenvolupà en tres fases temporals: 1948 (Pla Venanzi), 1950 i 1953 (aprovació definitiva). Les indicacions del Pla AR, inicialment tingudes en consideració, foren paulatinament abandonades, sobretot pel que fa als eixos equipats, al centre direccional i als barris autosuficients. El nou pla augmentà significativament l'àrea de creixement de l'ocupació territorial: les intervencions edilícies programaren una quantitat d'habitatges capaç d'arrecerar el triple de la població existent el 1951 (aquest any hi havia 1.275.000 habitants. Cfr. Oliva 144); no es preveia produir cap descentralització de les funcions direccionals sinó que, ben al contrari, s'havien de densificar encara més en el centre, tot sancionant així, definitivament, el monocentrisme absurd i irracional de la ciutat; les funcions productives eren expulsades de les àrees semicentrals i ressituades en la perifèria (fins un muntant de 1.071 hectàrees. Cfr. Oliva 144), vora la residència poc valorada, i a les àrees centrals de Milà, els buidatges produïts pels bombardeigs i per la deslocalització de funcions poc remuneratives per al mercat immobiliari, es preveia que fossin totalment ocupats per usos terciaris i residencials d'un cost elevat.¹¹ Pel que fa a la definició de la morfologia a les àrees centrals, es confiava en la lliure iniciativa del sector privat. Així, la trama històrica, ja molt compromesa per una sèrie d'intervencions fragmentàries iniciades a finals del vuit-cents, amb el redisseny del sistema format per la piazza del Duomo i per la via Cordusio, i continuades en l'època feixista amb els esbudellaments que calgué fer per a traçar el conjunt de la via Albricci, la piazza Diaz, la piazza de San Babila i l'actual corso Mateotti, patia encara ulteriors deformacions i falsejaments.

Un dels episodis més notoris i controvertits d'aquest pla regulador fou el traçat de la "Racchetta", un eix ràpid de comunicació originalment previst pel pla del 1934 sobre la base d'un projecte precedent del 1926, elaborat pel Club dels Urbanistes,¹² per a connectar les àrees a l'oest i a l'est del centre. Aquest projecte inicial, malgrat contemplar la construcció d'una nova via, amb un traçat en arc que travessava la zona de ponent del centre històric, semblava ser prou respectuós amb el teixit urbà preexistent. Tanmateix, amb el Pla Regulador del 1953 es tornà a proposar la construcció de la Racchetta al llarg dels actuals corso Europa, via Larga i via Albricci, aturant-se en les proximitats de la Torre Velasca, el cèlebre i polèmic edifici de l'equip d'arquitectes milanesos BBPR. Tanmateix, encara que el traçat era més curt que el projectat el 1926, la seua execució implicava una gran

quantitat de demolicions. A més, la comissió nomenada per a la realització del pla estava formada pels arquitectes Vico Belgiojoso, Luigi Caccia Dominoni i Piero Gazzola, els quals s'adonaren d'immediat que es tractava d'un projecte crític que provocaria un notable augment del trànsit i que, fins i tot, devastaria radicalment el teixit històric. Per tot això es decidí paraitzar l'actuació en la proximitat de la Torre Velasca, edifici aleshores en construcció, de manera que aquesta peça d'arquitectura, amb la qual els BBPR seleccionaren i reinterpretaren els valors figuratius essencials de les preexistències, tot transferint-los al projecte de l'obra de nova planta mercès a un pensament de caràcter metafòric, es convertí en el símbol d'una voluntat expressa de recuperació del diàleg amb el context urbà.

Paral·lelament a les vicissituds del Pla Regulador que acabem de veure, la cultura arquitectònica milanesa d'aquests anys fou caracteritzada pel Moviment d'Estudis per l'Arquitectura ("Movimento degli Studi per l'Architettura", conegut amb les sigles MSA), una associació professional d'arquitectes,¹³ fundada el 1945 i presidida inicialment per Franco Albini, que es proposava donar continuïtat a l'experiència dels racionalistes dels anys trenta actius a l'àrea de Milà i de Como. Després de la Segona Guerra Mundial (que per a la Resistència italiana havia estat una Guerra d'Alliberament) aquesta continuïtat significava introduir en l'arquitectura els valors de la Resistència, val a dir un impuls actiu a favor de la resolució de les necessitats socials, tot procurant que els interessos individuals no entressin en conflicte amb els de la col·lectivitat.

Entre els continguts que orientaven l'activitat del MSA destaca la instància de la moralitat,¹⁴ fins el punt que aquesta esdevingué una característica específica del racionalisme milanès. Aquí, la moralitat es pot entendre bé com a reducció del llenguatge als seus termes essencials, bé com una implicació directa dels arquitectes en la activitat política i en la gestió de la ciutat. Aquest darrer aspecte perseguia l'actuació des de principis de planificació urbanística i de transformació de la producció constructiva que, d'una banda, havien d'abandonar les habituals pràctiques de parcel·lació fundiària avantatjoses per al capital privat i, d'altra banda, s'havien d'activar gràcies al desenvolupament de la prefabricació constructiva.

Tanmateix, la política urbanística i edificatòria a Milà perdé aviat l'espenta progressista del primer moment: empresaris, posseïdors del capital immobiliari i especuladors fundiaris entrebancaren fàcilment els programes de reforma del règim de propietat del sòl, amb l'inestimable suport de les forces conservadors a nivell central, que varen promulgar la Llei Fanfani i el Pla INA-Casa¹⁵ (1949–1963), amb els quals feren servir la construcció per donar treball a una gran quantitat de mà d'obra no especialitzada que havia quedat en l'atur com a conseqüència de la política de rigor econòmic establerta pel demòcrata–cristià Giuseppe Gronchi, primer ministre i, després, president de la República Italiana entre 1955 i 1962, amb

la consegüent convergència d'interessos cap a un volgut retardament tecnològic del sector de la construcció.

L'activitat del MSA, des de l'inici dels anys cinquanta, es concentrà en el tema de la "casa per a tothom", sentit com a prioritari a causa de la gravíssima penúria d'habitatges, conjuntament amb el tema de la composició urbana, focalitzat a la vegada en el "fragment de ciutat" organitzat segons regles unitàries i recognoscibles. Aquest tipus d'interessos influí profundament en els posteriors objectius de la projecció arquitectònica de l'Escola de Milà, que feu de la investigació tipològica i morfològica una dels seues línies de recerca més remarcables.

Des dels anys cinquanta endavant, l'estasi de la situació política i la impossibilitat d'intervenir de manera concreta en la producció edilícia, determinaren una afluïxada de la cohesió del MSA, que en el tomb d'uns quants anys es degué limitar a proposar estudis de caràcter cultural, mentre els arquitectes individuals pertanyents a l'associació veien més utilitat a dedicar-se a la pròpia activitat professional. Finalment, el 1960, al Congrés de Varenna, vora el llac de Como, les nombroses divergències i, molt particularment, els diferents punts de vista d'Ernesto Rogers, director de la revista *Casabella*, favorable a la recuperació de la tradició i de la història, i de Franco Albini, carismàtic sostenidor del rigor racionalista, es manifestaren obertament i portaren a la definitiva decadència de les activitats del MSA.

CONCLUSIÓ

Milà i Barcelona són dues ciutats lligades històricament per certs esdeveniments anàlegs que, a cavall de la meitat del nou-cents, pel que fa a l'evolució de l'arquitectura moderna, es relacionaren íntimament gràcies a intercanvis culturals i a múltiples relacions mútues. Ambdues ciutats són (o ho han estat, en el cas de Milà) ciutats industrials, amb una forta aspiració a formar part del grup de les grans metr polis europees: situades en contextos geogràfics caracteritzats per circumstàncies ambientals i climàtiques favorables, són nusos rellevants de xarxes de comunicació que connecten el món mediterrani i el centre d'Europa. Totes dues han estat teatres dramàtics de guerres perdudes i, al mateix temps, llocs simbòlics d'aspres enfrontaments entre repressió i llibertat que han deixat un senyal indeleble en la morfologia urbana. Ni Barcelona ni Milà han estat considerades habitualment ciutats monumentals; tanmateix tenen una clara identitat que impregna el teixit urbà; es tracta, com d'altra banda esdevé a moltes ciutats europees, d'una identitat constituïda per fonaments i per renaixences, per destruccions de la memòria que han estat seguides per la reconstrucció d'una altra memòria coherent amb el canvi del temps. En aquest cicle de reconstruccions s'encaua la relació amb la modernitat, que és un dels factors rellevants de la identitat d'ambdues ciutats. All  "modern"

s'encara ja a partir dels segles xv i xvi, després de períodes de supremacia i d'autonomia política, econòmica i cultural. “Moderna”, pel que fa a Barcelona, és la construcció de l'Eixample, sortit d'un pla urbanístic que no es limità a regular els rèdits fundiaris, com succeïa sovint als plànols vuitcentistes, inclosos els plans per a Milà, sinó que definí un projecte de construcció de la ciutat que treballava a escales diferents: l'escala territorial dels grans eixos, com la Diagonal, l'escala de les illes de cases, i l'escala de l'edificació a l'interior de les parcel·les.

En les dècades centrals del nou-cents els destins d'ambdues ciutats esdevenen, parafrasejant Italo Calvino, destins encreuats. A Milà, els mestres del racionalisme (Albini, Asnago i Vender, Caccia Dominioni, Bottoni, De Carli, Figini i Pollini, Gardella, els germans Latis, Marescotti, Peressutti, Ponti, Rogers, entre els més destacats) aconseguiren conjugar els principis elaborats pel Moviment Modern en l'àmbit dels Congressos Internacionals d'Arquitectura Moderna (CIAM) arreu d'Europa amb els problemes inherents a la reconstrucció post bèl·lica. Els arquitectes milanesos assoliren així unes competències notables en la composició urbana i en el tema de l'habitatge, la qual cosa es pot reconèixer tant en els projectes teòrics (Pla AR, Pla Milà Verda) com en els barris de l'Edificació Residencial Pública (ERP), que sovint han esdevingut fragments de ciutat amb un disseny urbà unitari. D'altra banda, l'exercici professional fou coadjuvat, particularment entre el 1945 i el 1950, per un decidit compromís cultural i polític dels partits polítics d'esquerra, tant en la gestió urbanística de la ciutat com en la temptativa, posteriorment fallida, de proposar models de creixement basats en la planificació, alternatius a la ciutat dominada per l'especulació fundiària i per la lliure iniciativa immobiliària.

Als anys cinquanta, Milà aconseguí madurar una cultura del projecte capaç de fer escola, innovadora, encara que també respectuosa amb la història i amb alguns aspectes de les tradicions constructives. Aquest fou un tema que exercí una fascinació decisiva en els arquitectes barcelonins actius als anys cinquanta i seixanta del nou-cents, la qual cosa es manifestà en profitosos intercanvis d'idees, en viatges, en coneixences mútues i en recíproques influències projectuals. Després d'aquest període, les relacions s'invertiren: l'Escola de Milà es dissolgué mentre l'arquitectura de la ciutat declinava; a Barcelona, per contra, s'assistí en uns pocs anys a una transició des de les solucions una mica incertes dels polígons d'habitatges a un pensament disciplinar molt nítid que fou capaç d'orientar amb seguretat la forma urbana.

GASPAR JAÉN I URBAN
Universitat d'Alacant

MARCO LUCCHINI
Politecnico Milano

NOTES

1 Com és sabut, el Fòrum és un conjunt format per diversos elements arquitectònics organitzats al voltant d'un pol representat per la gran plaça i per l'edifici triangular del Fòrum, obra dels emblemàtics arquitectes suïssos Herzog i De Meuron (cfr. *AV Monografias*).

2 Arxiu particular, 'Lezione del 10 giugno' de Biagio Garzena (mecanoscrit, 1970).

3 Té interès destacar que al Pla Provincial s'hi reprenia la divisió en comarques del territori, un tema que abans de la guerra havia estat central per al govern autònom republicà.

4 Pedro Muguruza Otaño (1893–1952) fou l'arquitecte de confiança de Franco. Juntament amb Diego Méndez, que el succeí en la direcció de les obres, fou l'autor del mausoleu del Valle de los Caídos (1942–1959), projectat com a tomba del fundador de la Falange Española, José Antonio Primo de Rivera, i del dictador Francisco Franco Bahamonde (Urrutia 1863–1865).

5 Pedro Bidagor Lasarte (1906–1996) dirigí l'urbanisme espanyol després de la mort primerenca de Muguruza, tot ocupant els càrrecs de jefe nacional de Urbanismo (1949–1956) i de director general de Urbanismo (1957–1969).

6 César Cort Botí (1893–1978) fou un dels pares de l'urbanisme a Espanya; ocupà el càrrec de catedràtic d'"urbanologia" (així denominava ell mateix la "nova ciència") a l'Escola d'Arquitectura de Madrid i desenvolupà la seua teoria sobre la ciutat a partir de la doctrina urbanística clàssica, essent influït especialment per l'obra de Josef Stübben (1845–1936).

7 Aquest cèlebre editorial de la revista *AC* es presentava com un avanç de les discussions sobre la ciutat funcional que havien de tenir lloc aquell any al IV CIAM que s'havia de celebrar a Moscou, però que es va ajornar fins el 1933 i que se celebrà, per fi, a bord del vaixell "Patris" en ruta pel mar Egeu.

8 Recordem que durant el franquisme la Diagonal es denominà avenida del Generalísimo.

9 És simptomàtic que la Corporació Metropolitana de Barcelona fos abolida pel Parlament de Catalunya el 31 de març de 1987, cinc mesos després del nomenament de Barcelona com a seu dels Jocs Olímpics del 1992 (Maragall 119–25), un esdeveniment d'abast mundial que despertà tot tipus de cels i de recels cap a Barcelona, tant des del govern de la comunitat autònoma catalana como des de les forces polítiques d'arreu l'Estat espanyol.

10 Una mostra dels despropòsits urbans i arquitectònics del porciolisme que encara romanen dempeus a la ciutat (encara que també dels despropòsits democràtics, no menys bestials que aquells altres) es poden veure a les fotografies de *La Barcelona Lletja* (Permànyer).

11 Les possibilitats de l'edificació, molt elevades, es definien grollerament tan sols en base a quatre paràmetres (edificació intensiva, 65.000 m³/ha; edificació extensiva, 15.000 m³/ha, i edificació semi-extensiva, de 15.000 a 25.000 m³/ha) i s'hi preveia que fossin controlades per unes Ordenances de l'Edificació (cfr. Oliva 151–57).

12 El Club degli Urbanisti era un grup de treball que elaborà un dels projectes del concurs per al Pla Regulador de Milà convocat el 1926; la seua proposta, denominada "Forma Urbis Mediolani", guanyà el segon premi.

13 El grup Milan Style Academy (MSA), que estigué en funcionament des del 1945 fins al 1961, acompanyà pràcticament tota l'evolució del racionalisme milanès i pràcticament tots els arquitectes racionalistes en formaven part. Per als esdeveniments històrics i per l'enquadrament crític, cfr. Baffa et al.

14 Des d'aquest punt de vista s'ha de considerar que els membres del racionalisme milanès es distingiren en la lluita antifeixista. Així, els arquitectes Pagano i Banfi, arrestats per la seua oposició al règim i morts en un camp de concentració, havien esdevingut per als arquitectes un símbol del sacrifici per la llibertat, mentre que el mateix MSA col·laborava en tasques concretes amb el Comitè Nacional d'Alliberament (Comitato Nazionale di Liberazione), l'òrgan polític que tenia la tasca de gestionar el pas cap a la democràcia.

15 El Pla INA-Casa (Istituto Nazionale di Assicurazione) fou un programa governamental destinat al finançament i a la construcció d'habitatges populars.

REFERÈNCIES

- AV *Monografías*. “El Fórum de las Culturas en Barcelona”. AV *Monografías I Arquitectura Viva* 94–95 (2004),
- Baffa, Matilde, et al. *Il Movimento Studi per l'Architettura 1945–1961*. Roma–Bari: Laterza, 1995.
- Baldrich Tibau, Manuel. “El Plan de Ordenación de la provincia de Barcelona en la Exposición del Día del Urbanismo”. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo* 14 (1950): 12–22.
- Bonfanti, Ezio, i Massimo Scolari. *La vicenda urbanistica e edilizia dell'Istituto Case Popolari a Milano. Dagli esordi alla seconda guerra mondiale*. Ed. Luca Scacchetti. Milán: Libreria Clup, 1981.
- Bohigas, Oriol. *Del dubte a la revolució. Epistolari públic (1995–1997)*. Barcelona: Edicions 62, 1998.
- Busquets, Joan. “Le scale di intervento”. *Rassegna* 37 (1989): 45–48.
- Carozzi, Carlo. “1884: el primer plano urbanístico del Milán moderno”. En: Vetges Tu, et al. *El Ensanche de la ciudad de Valencia de 1884*. València: Col·legi Oficial d'Arquitectes, 1984. 137–47.
- D'Alfonso, Ernesto. “Misura e scala. Trasformazione paradigmatica e biografia urbana”. *Territorio* 28 (2004): 55.
- “Editorial: La ciudad funcional”. AC. *Documentos de Actividad Contemporánea*, 05 (Enero-marzo 1932): 15
- Font, Antonio. “Territorio y ciudad en la Cataluña de los Sesenta”. *Barcelona. Arquitecturas y Ciudad: 1958–75*. Ed. Antonio Pizza i Josep Maria Rovira. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya – Actar, 2002. 54–85.
- Gravagnuolo, Benedetto. *La progettazione urbana in Europa*. Roma–Bari: Laterza, 1991.
- Maragall, Pasqual. *Oda inacabada. Memorias*. Barcelona: RBA, 2008.
- Mendoza, Eduardo. *La ciudad de los prodigios*. Barcelona: Seix Barral, 1986.
- Oliva, Federico. *L'Urbanistica di Milano*. Milà: Hoepli, 2002.
- Permànyer, Lluís. *La Barcelona lletja*. Barcelona: Àmbit, 2004.
- Segura Soriano, Isabel. *La modernitat a la Barcelona dels anys cinquanta. Arquitectura industrial*. Barcelona: Ajuntament, 2010.

- Solà-Morales, Manuel de. “Verso una definizione. Analisi delle espansioni urbane dell’800”. *Lotus International* 19 (1978): 18–35.
- Soteras Mauri, José. “El Plan de Ordenación de Barcelona y su zona de influencia en la Exposición del Día del Urbanismo”. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo* 14 (1950): 2–11.
- Terán, Fernando de. *Planeamiento urbano en la España contemporánea. Historia de un proceso imposible*. Barcelona: Gustavo Gili, 1978.
- Torres i Capell, Manuel, et al. *Inicis de la Urbanística Municipal de Barcelona. Mostra dels fons municipals de plans i projectes d’urbanisme: 1750–1930*. Barcelona: Ajuntament – Corporació Metropolitana, 1985.
- Urrutia Núñez, Ángel. “Arquitectura de 1940 a 1980”. *Historia de la arquitectura española*. Ed. José Luís Morales y Marín; Wilfredo Rincón García. 7 vols. Zaragoza, Exclusivas de Ediciones, 1987. 1839–2039.